

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF THE OPERATION OF ADVOCACY DURING UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

Дерій О.О.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри нотаріального та виконавчого процесу і адвокатури
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Крижевський А.В.,

*кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії права та держави
юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових засад діяльності адвокатури за доби Української революції (1917–1921 рр.). Автори звертають увагу на те, що уряди Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР продовжували тимчасово застосовувати окремі правові положення законодавства колишньої Російської імперії щодо діяльності адвокатури в межах необхідного регулювання відповідних суспільних відносин, лише інколи вносячи зміни, пристосовуючи їх до викликів часу. Встановлено, що подібну позицію відстоювали також у Західноукраїнській Народній Республіці, зберігши чинність австро-угорського законодавства щодо адвокатури. Доведено, що більшовицька реформа адвокатури, що передбачала ліквідацію попередніх норм, створила невдалу організацію інституту адвокатури.

Ключові слова: адвокатура, Українська революція (1917–1921 рр.), УНР, ЗУНР, Українська Держава, правовий статус.

Статья посвящена исследованию организационно-правовых основ деятельности адвокатуры в эпоху Украинской революции (1917–1921 гг.). Авторы обращают внимание на то, что власти Украинской Центральной Рады, Украинской Державы П. Скоропадского и Директории УНР продолжали временно применять отдельные правовые положения законодательства бывшей Российской империи об адвокатуре в пределах необходимого регулирования соответствующих общественных отношений, лишь иногда внося изменения, приспособляя их к вызовам времени. Установлено, что подобную позицию отстаивали также в Западно-Украинской Народной Республике, сохраняя силу австро-венгерского законодательства об адвокатуре. Доказано, что большевистская реформа адвокатуры, которая предусматривала ликвидацию предыдущих норм, создала неудачную организацию института адвокатуры.

Ключевые слова: адвокатура, Украинская революция (1917–1921 гг.), УНР, ЗУНР, Украинская Держава, правовой статус.

The article deals with organizational and legal principles of the operation of advocacy during Ukrainian Revolution (1917–1921). The authors draw attention to the fact that the governments of the Ukrainian Central Rada, the Ukrainian State P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic continued to apply temporarily certain legal provisions of the legislation of the former Russian Empire on the activity of the advocacy within the framework of the necessary regulation of the relevant social relations, only sometimes by making adjustments, adapting them to the challenges of time. It was established that such a position was defended and in the Western Ukrainian People's Republic, while maintaining the Austro-Hungarian legislation on the legal profession. It is proved that the Bolshevik reform of the institute of advocacy, which included the elimination of previous norms, created the failure of the organization of the institute of advocacy.

Key words: advocacy, Ukrainian Revolution (1917–1921), Ukrainian People's Republic, Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, legal status.

Постановка проблеми. У процесі становлення та формування правової держави, у якій має втілюватися принцип верховенства права, законності та рівності, значна увага приділяється інститутам, які покликані захищати права людини та громадянина. Чільне місце серед них посідає інститут адвокатури, діяльність якого повинна суттєво підвищувати гарантії забезпечення права кожного громадянина на захист. Оскільки в Україні відбуваються демократичні зміни, спрямовані на вдосконалення правової системи, то роль адвоката набуває особливого значення. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, як розвивався інститут адвокатури на українських зем-

лях, а також, що важливіше, як окремі події та події цього інституту вплинули на становлення та розвиток адвокатури як незалежного інституту громадянського суспільства.

Стан дослідження. Історія розвитку української адвокатури за доби Української революції (1917–1921 рр.) була об'єктом дослідження значної кількості наукових розвідок. Значна частина робіт присвячена найвідомішим українським адвокатам, їхнім політико-правовим поглядам, внеску в розвиток юридичної науки та практичної справи, світоглядним позиціям та участі в політичному й громадському житті. До цієї групи належать дослідження

таких вчених, як І. Василик, Н. Мисак. В деяких дослідженнях адвокатуру побіжно розглядають в контексті розбудови правової системи й органів державної влади в різні періоди Української революції. Зокрема, до цієї групи можна віднести роботи Б. Тищика, О. Копиленка. Ще одну групу праць складають загальні дослідження історії адвокатури, в яких цьому інституту та відомим адвокатам того часу присвячено окремі підрозділи. Однак організаційно-правові засади діяльності адвокатури як правового інституту й правове становище адвоката в ті складні для України часи залишаються на периферії історико-правових досліджень та потребують подальшого вивчення.

Метою роботи є комплексний аналіз нормативно-правової бази, що визначала особливості розвитку адвокатури в роки Української революції (1917–1921 рр.), а також з'ясування можливостей використання історичного досвіду для вдосконалення діяльності цього інституту в сучасній Україні.

Початком Української революції можна вважати лютневі події в Петрограді, що привели до зречення імператора Миколи II. Ліквідація монархії та кволий загальний стан центральної влади сприяли активному розгортанню національно-визвольних рухів усіх поневолених російським імперіалізмом народів. В Наддніпрянській Україні на революційній хвилі колишні піддані імперії Романових об'єднувались у різноманітні товариства, спілки, союзи, клуби за етнічними, соціальними, професійними, територіальними ознаками. Адвокати також не стояли осторонь цих процесів. З початком революції у Києві була утворена Велика адвокатська комісія, до якої увійшли Рада присяжних повірених та представники помічників присяжних повірених. Ця комісія повинна була виконувати координуючу функцію в політичній роботі адвокатів. У її складі були утворені підкомісії, зокрема лекційна, законодавча, судова. Втім, робота комісії фактично не розпочалась [1, с. 197]. Відомо хіба що про дві публічних лекції, прочитані головою Київської ради присяжних, повірених Я. Гольденвейзером [2].

Більш життєвим виявилось Українське правниче товариство, засноване 30 квітня (13 травня) 1917 р. у Києві [3]. У низці видань є інформація про заснування у 1917 р. Товариства українських адвокатів у Києві [4, с. 90], але подальших згадок про нього немає. Отже, цілком ймовірно, що йдеться про одну й ту ж саму організацію.

Також відомо про діяльність Київського юридичного товариства при Київському Університеті св. Володимира та Спільку адвокатів-поляків, створену польською громадою Києва [5, с. 52]. Окрім київських товариств існували також Полтавське та Харківське правничі товариства. Про останнє відомо лише факт його заснування. Більш помітним було Полтавське українське правниче товариство [4, с. 92].

Адвокати, що були членами цих правничих об'єднань, активно взялися за українізацію судових установ. Такі спроби наштовхувались на стіну неро-

зуміння з боку зрусифікованих працівників суду, які здебільшого залишалися відданими власним «великоруським» переконанням. Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. більшість учасників товариств були репресовані або емігрували за кордон.

Загалом же після проголошення Української Народної Республіки (далі – УНР) в ході судової реформи Центральна Рада організацію та діяльність присяжної адвокатури (діяла в колишній Російській імперії з 1864 р.) та приватних повірених, що не входили до складу присяжної адвокатури, а були приписані до відповідних судових установ (судових палат, окружних судів, з'їздів окружних судів), залишила без змін.

Адвокатська діяльність періоду гетьманату Павла Скоропадського окремими законами чи постановами не визначена. Прослідкувати елементи інституту адвокатури та зміни в їх організаційній діяльності можна лише на підставі інших гетьманських нормативно-правових актів у сфері правосуддя та судочинства.

Діяльність адвокатури, на яку покладалась функція представництва у цивільних та захисту в кримінальних справах, здійснювалась, як і за доби Центральної Ради, на засадах законодавства Російської імперії, що, правда, з певними змінами відповідно до нових умов політичного середовища, складів злочинів та призначених мір покарання.

Так, можна стверджувати, що присяжні повірені діяли при судових палатах під контролем судової влади. Підконтрольність проглядалась у поширеній практиці накладання дисциплінарних стягнень за порушення адвокатської етики у вигляді догани та виключення з адвокатури, а іноді – у кримінальній відповідальності. Щодо повноважень присяжних адвокатів, то їх діяльність була обмежена територією округу судової палати, до якої вони були прикріплені.

Законодавство не висувало особливих вимог до моральності представників правового захисту. Проблема відсутності вимог до професійних якостей адвокатів набула широкого обговорення за участю юристів, громадськості та суддів. Саме тому пізніше було регламентовано, що ряди присяжних повірених могли поповнити особи, які досягли 25-річного віку, мали вищу освіту, стаж у судових установах не менше 5 років, з яких 1 рік мали перебувати на посаді секретаря.

Особливістю діяльності адвокатури за доби гетьмана П. Скоропадського можна вважати заборону адвокатського захисту в суді в окремих складах злочину. Свідченням цього став Закон «Про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію» від 24 липня 1918 р., де забороняється будь-яка система представництва інтересів підозрюваного в суді [6].

З утвердженням влади Директорії УНР у Києві в грудні 1918 р. розпочалась третя фаза Української революції, що стала певним чином продовженням доби Центральної Ради. Спеціальною Постановою Голови Директорії «Про анулювання на території

України чинності законів та декретів як так званого Східного Українського, так і Східного Російського Уряду і про відновлення чинності законів УНР» від 17 травня 1919 р. [7, арк. 1] була скасована чинність всіх більшовицьких нормативно-правових актів. Ця Постанова продовжила процес часткового скасування одних і відновлення чинності інших законів Центральної Ради, а також в деяких випадках Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У кримінально-процесуальному праві, як і за доби Центральної Ради та гетьманства П. Скоропадського, продовжував залишатися чинним Статут кримінального судочинства 1864 р. та Статут про покарання, що накладається мировими судьями 1865 р. Вони та Закон «Про судочинство в Штабних судах» 4 VIII 1920 р. (складався з 11 глав, що містили 271 статтю) регламентували всі стадії судочинства та визначали учасників судового розгляду, серед яких були також адвокати. Кодифікаційні роботи над створенням Кримінально-процесуального кодексу законів Української Народної Республіки, який би змінив організацію адвокатської діяльності, так і не були завершені. Самі правозахисники переорієнтувалися із захисту інтересів громадян у судах на громадську, політичну й державницьку діяльність.

Подібним до колег з Наддніпрянської України шляхом, тобто обдуманими та неквапливими кроками, змінювалися організація та діяльність адвокатури в Західноукраїнській Народній Республіці (далі – ЗУНР). Урядовці ЗУНР (з 14 членів Державного секретаріату 7 були юристами й адвокатами) зі свого власного досвіду розуміли, що австро-угорський інститут адвокатури організовано досить вдало, тому обережно підходили до його реформування, зосередивши основну увагу на його українізації.

Так, адвокатам було запропоновано зорганізуватися у Палату адвокатів на зразок тих, що були передбачені ще австро-угорським Тимчасовим положенням про адвокатуру від 16 липня 1849 р. та існували до розпаду імперії. Центральний осередок повинен був розташуватися у м. Станіславові (нині – Івано-Франківськ).

Було встановлено офіційну назву професії «адвокат» [8, с. 202]. Адвокатам заборонялось поряд із цією назвою вживати конструкції «народний оборонець», «карний оборонець» тощо. Усі ті, хто хотіли займатися адвокатською діяльністю, повинні були скласти спеціальну присягу, до речі, дуже коротку: «Я, ..., прирікаю бути вірним Українській Народній Республіці, повинуватись законам республіки та сповнювати мої обов'язки як адвокат». Текст присяги був затверджений розпорядженням Державного секретарства судівництва від 17 квітня 1919 р. [9].

Загалом залишився незмінним австро-угорський порядок отримання статусу адвоката, встановлений § 1–7 Положення про адвокатуру від 6 липня 1868 р. Зазначимо, що влада ЗУНР зобов'язала осіб, які мали вищу юридичну освіту й пройшли відповідне стажування на адвоката, скласти «адвокатський іспит». Він відбувався у спеціальній екзаменаційній комісії в Окремому судовому Сенаті II інстанції (тимчасо-

вий судовий орган, передбачений Законом Ради УНР «Про тимчасове виконуване судівництва в цивільних і карних справах в другій і третій інстанції в часі надзвичайних відносин, спричинених війною» від 15 лютого 1919 р. [10, с. 12–13]). Склад екзаменаційної комісії затверджувався Державним секретарством судівництва на трирічний термін. Адвокатам, які проживали в Австрійській республіці, Розпорядженням Державного Секретаріату від 1 травня 1919 р. надавалось право займатись юридичною практикою також у ЗУНР [11].

Якщо в УНР, Українській Державі та ЗУНР старе імперське законодавство загалом та організація адвокатури зокрема переважно зберігали чинність, то зовсім по-іншому проходив процес реформування інституту адвокатури на території України, підконтрольній більшовицькому режиму. Першим декретом Народного Секретаріату в галузі судочинства була Постанова «Про введення народного суду на Україні» від 4 січня 1918 р., яка повторювала здебільшого норми більшовицьких декретів «Про суд» № 1 та № 2. Згідно з Постановою присягну адвокатуру було скасовано без будь-якої заміни. Здійснювати представництво в суді дозволялося кожному, хто мав громадянські права, тобто адвокатура ставала зовсім вільною професією, як це було до реформи 1864 р. Такою непідготовленою, непродуманою «реформою» було завдано шкоди адвокатурі, правам людини, яку фактично не захищали професійно [12].

Така гнітюча ситуація зберігалася більше року. Зміни настали з проголошенням 14 лютого 1919 р. Декрету РНК УРСР «Про суд» [13], згідно з яким було створено колегії правозахисників. Їх члени обирались у повітах виконкомами з числа громадян, які відповідали умовам, що були встановлені для виборців, а в містах – міськими радами. Члени колегії правозахисників обов'язково залучались як захисники обвинувачених у кримінальних справах, котрі розглядались за участю шести народних засідателів. Захисниками та представниками сторін виступали також близькі родичі, працівники державних установ, члени громадських організацій [14].

Обов'язкова участь захисника забезпечувалася в усіх справах, що були підсудними революційним трибуналам. Захисники та представники в судах призначались за пропозицією суду міськрадами депутатів або повітових виконкомів, а також могли примусово залучатися колишні присяжні повірені.

Правозахисники зараховувалися на державну службу та отримували заробітну плату. Постановою РНК УРСР «Про встановлення зборів у доход республіки по НКЮ» від 18 жовтня 1921 р. обумовлювалася оплата за юридичну допомогу та участь правозахисника в судовому процесі [15]. У цьому правовому акті, зокрема, передбачалося положення про те, що незаможні особи звільнялися від встановленої оплати за надання їм юридичної допомоги на підставі відповідних документів, виданих відділами соціального забезпечення, волосними комітетами, комітетами незаможних селян або профспілковими організаціями.

У 1920 р. в Україні налічувалося понад 160 юридичних консультацій, у яких працювали 365 правознавців. У 1921 р. кількість правознавців в Україні вже зросла до 557 осіб. Тоді ж було організовано 192 бюро для надання безплатної юридичної допомоги. Однак кількість не завжди гарантує якість.

Одним із основних напрямів діяльності правознавців України вважалося захист інтересів громадян у судах. На жаль, у ті роки адвокатура політизувалася, що було небезпечним явищем. Ці перші деформації відіграли негативну роль, обумовили викривлення правового становища адвокатури, яке проявилася в недосконалості її організаційного устрою, а головне, привели до правової незахищеності громадян.

Так, 22–29 травня 1921 р. в Києві Найвищим Надзвичайним революційним трибуналом УРСР, спеціально призначеним ВУЦВК, було розглянуто справу за звинуваченням у контрреволюційній діяльності членів Центрального Комітету Української партії соціал-революціонерів, а саме В. Голубовича (колишнього прем'єр-міністра уряду Центральної Ради), Н. Петренка (голови ЦК УПСР), І. Лизанівського (колишнього члена уряду УНР), І. Часника, Ю. Ярослава, Г. Сиротенка. Від захисту виступали П. Шубін та Н. Попов. Звертаючись до членів ревітрибуналу й присутніх, П. Шубін так розпочав свою промову: «Ось когось ми маємо на лаві підсудних. Кожний із них нікчемний як особистість, бо ми судимо нікчемну партію, яка складається з клерикалів; вона смердить. Хай кожен із підсудних окремо, не як член партії, а Петренко як Петренко, Лизанівський

як Лизанівський, Часник як Часник і т. д. до кінця, аж до Остапенка, скажуть про себе на суді, хто він такий, і нехай постараться довести, що він заслуговує або заслужить поблагливість пролетарського суду». Другий правознавець Н. Попов взагалі відмовився від наданого йому слова, заявивши, що його товариш по захисту Шубін достатньо висвітлив питання, тому доповнення зайві [16, с. 91].

Цей приклад яскраво свідчить про те, що невдала організація інституту адвокатури, політичні пристрасті й більшовицький терор приводили до зневажливого ставлення деяких адвокатів до свого професійного обов'язку, а захист, незважаючи на передбачену законом іноді обов'язкову участь захисника, перетворювався на формальну процедуру.

Висновки. Таким чином, в період Української революції 1917–1921 рр. урядами УЦР, Української Держави, Директорії УНР була частково реформована імперська судова система, проте це ніяк не вплинуло на діяльність присяжної та приватної адвокатури. Обережно до внесення змін в організацію інституту адвокатури ставилися також в ЗУНР. Зі становленням радянського режиму почала змінюватися діяльність адвокатів на території України. Адвокатура вважалася буржуазним інститутом, що обумовило її подальшу докорінну зміну. Декретом «Про суд» 1917 р. присяжну адвокатуру було скасовано без будь-якої заміни. Здійснювати представництво в суді було дозволено будь-якому громадянину (громадянці), який мав цивільні права. Отже, адвокатура знову перетворювалася на вільну професію, що відкинуло її за рівнем організаційного статусу до ступеня дореформенної (реформи 1864 р.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний. Архив русской революции : в 22 т. Т. 6. Берлин, 1923. С. 161–303.
2. Києвлянин. Київ. 1917. № 90. 7 квітня.
3. Нова рада. Київ. 1917. № 28. 2 травня.
4. Скальський В. Діяльність адвокатів в період Центральної Ради. *Адвокатура України: історія та сучасність* : матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ ; Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 89–93.
5. Василик І. Сторінки української адвокатури в історичній ретроспективі. *Нова Україна*. 2014. № 14. С. 45–54.
6. Про карну відповідальність за перевищення граничних цін та за спекуляцію : Тимчасовий Закон Ради міністрів Української держави від 24 липня 1918 р. (Кісілюк Е. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : монографія. Київ : вид-во Європейського університету, 2011. 232 с. У додатку).
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1065. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1923 рр. Оп. 2. Спр. 69. Постанова про анулювання на території України чинності всіх законів та декретів, 17 травня 1920 р. Арк. 1.
8. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
9. Республіка. Станіславів. Щоденно. 1919 р. 29 квітня.
10. Вісник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. Вип. 3. Станіславів, 1919. С. 12–13.
11. Республіка. Станіславів. Щоденно. 1919 р. 16 травня.
12. Святоцький О., Медведчук В. Адвокатура: історія і сучасність. Київ : Ін Юре, 1997. 320 с.
13. Про суд : Декрет РНК УРСР від 14 лютого 1919 р. *СУ УРСР*. 1919. № 14. Ст. 154.
14. Положення про народний суд від 26 жовтня 1920 р. *СУ УССР*. 1920. № 25. Ст. 536.
15. Лебідь В., Баулін О. Адвокатський іспит: підготовчий курс : навчальний посібник. Київ : Аперта, 2018. 864 с.
16. Гусєва В. Щодо питання проведення чисток серед представників адвокатури УСРР у 1919–1929 рр. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. Ч. 2. С. 91–96.